

"...והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים"

(חלק ג.)*

פתיחה

ארבעים ושמונה הדברים שרבותינו אמרו בברייתא שבמסכת אבות, שהתורה נקנית בהם, הם כללים, מידות רוחניות ומוסריות, ואמצעים בדרכי הלימוד, החינוך וההוראה, שהובאו בתמציתיות נפלאה, בהתאם למאמר חז"ל: "לעולם ישנה אדם לתלמידו דרך קצרה" (חולין סג ע"ב), והם בבחינת "מועט המחזיק את המרובה"; ויש להם הרבה תולדות הנובעות מהם.

האבות והתולדות נוגעים ומתייחסים לתנאים ההכרחיים לקניין התורה בשלמותה ולהוראה טובה: א) ידיעתו המעולה של המורה את החומר שהוא מלמד; ב) אהבת מקצוע ההוראה; ג) אהבת תלמידו. הם מציינים את כל השטחים והעניינים הלימודיים והפדגוגיים-דידקטיים, שמורה הרוצה להצליח בהוראתו חייב ללמוד אותם: שיטות לימוד והוראה; היחסים בין המורה לתלמיד ובין תלמיד לחברו בלימודים; יחס המורה לחברה ועוד. כל אלה עושים את "מ"ח הדברים" למגדלור רוחני לכל תלמיד חכם השואף ללמוד וללמד ולהשיג בהוראתו את כל המטרות החינוכיות, המטריאליות והפורמליות. הם המכשירים אותו להביא את תלמידו לדרגת תלמידי חכמים, המנהלים את אורחות חייהם על פי תורתנו הקדושה.

המטרה במאמר זה היא להרחיב את היריעה בכללים ובמעלות שהתורה נקנית בהם: א) הבאת ביאורים ופירושים למ"ח הדברים, שליקטתי והרכבתי מחלק מהספרים הרבים שעל מסכת אבות (למעלה ממאתיים).

ב) הבאת מאמרי חז"ל מהתלמודים והמדרשים, ומדיעותיהם של גדולי ישראל בכל הדורות, הנוגעים למ"ח הדברים.

ג) מכיוון ש"אי אפשר לבית המדרש בלא חידושי" (חגיגה ג ע"א), השתדלתי להוסיף במאמרי ביאורים-פירושים ומקורות למ"ח הדברים שעלו במחשבותי תוך הלימוד וההוראה של מקרא ותלמוד, וכן להבדיל דידיקטיקה כללית ומיתודות להוראת לימודי הקודש.

המדרש (ויקרא רבה פרשה כא) קובע: "בנוהג שבעולם, אלף בני אדם נכנסים למקרא, יוצא מהן מאה; מאה למשנה, יוצאין מהן עשרה; עשרה לתלמוד, יוצא מהן אחד". מהלשון שהמדרש משתמש בו, "בנוהג שבעולם", משתמע, שהמציאות שהוא מתאר איננה גזירת המקום, אלא תוצאה של שיטות והתנהגויות לא מעולות בדרכי הלימוד וההוראה; ואם אנו שואפים להציב בפנינו מטרה, שלא הושגה במשך הדורות: הקניית ידיעת התלמוד לכל אלף הנכנסים למקרא – עלינו לשנן את "מ"ח הדברים" שהתורה נקנית בהם, עם כל המשתמע מהם, ולנהוג על-פי המסקנות המעשיות שהם מחייבים אותנו. בדרך זו נזכה ל"וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך".

* חלק ב – ביאור "הדברים" י-כו – הופיע בשנתון "מורשת יעקב", ה (תשנ"א), מעמ' 100 ואילך.

כז. "והעושה סייג לדבריו"¹

(1) דברי המלמד בהירים וברורים.

"כשמורה דברי תורה נזהר לעשות סייג לדבריו, כדי שלא יכשלו בני אדם בהוראתו, ונזהר אף בתשובתו, כאותה שמצינו בפרק א': 'יחכמים הזהרו בדבריכם'².
"בן עזאי אומר: עשה סייג לדבריך כדרך שעשה הקב"ה סייג לדבריו. גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שבהמה טמאה מרובה מן הטהורה – לפיכך מנה הכתוב את הטהורה. וגלוי וידוע לפניו כי ההיפך בעוף – לפיכך מנה הכתוב הטמאים. מאי קא משמע לן? – לעולם ישנה אדם לתלמידו בדרך קצרה; והוא היודע לעשות סייג לדבריו"³.

"אמר רבי יהודה אמר רב: בני יהודה שהקיפידו על לשונם נתקיימה תורתן בידם; בני גליל שלא הקפידו על לשונם לא נתקיימה תורתן בידם"⁴. והטעם בזה: "כי עירוב לשון מביא עירוב השכל, ולפיכך אמר שיעושה סייג לדבריו שלא יאמר דבר שאפשר שיבא לידי טעות, שאם אינו עושה כך סוף בא לידי טעות ושכחה. ודבר זה גדר וסייג גדול לתורה מאד"⁵.

(2) מעביר דברי רבותיו לתלמידיו בדרך מנומקת ומשכנעת.

"שנימוקו עמו ומביא אמתלאות להעמיד דברי רבו לבני אדם"⁶, כלומר: עושה חומת מגן סביב לדברי רבו (כמו "עשו סייג לתורה"; "סייג לחכמה שתיקה"). בן-תורה צריך להשתדל להקים, בעזרת נימוקים והוכחות משכנעים, חומת מגן סביב לדברי רבו, שהוא מבקש למסור לאחרים, ובאופן זה ישמור עצמו מן האפשרות שדבריו יופרכו⁷.

(3) עושה סייג בשטחי לימודו והוראתו; אינו דורש במופלא ממנו ואינו מגלה רזי תורה למי שאינו ראוי לכך.

(4) "עושה סייג לדבריו" – שלא יפגעו במורה.

"אם שמעת שאיש אחד מלמד טעות לתלמידיו, אל תאמר טעות אתה אומר, אם הוא מתבייש בזה אלא תודיעהו לאחד מקרוביו או לאוהבו, ואל תשפוך את דמו"⁸.

(5) "עושה סייג לדבריו" – שלא יכפה אותם על אחרים.

הכרה עצמית ענוותנית של תלמיד חכם באה לכלל ביטוי גם בזה שאינו כופה דעתו על חבריו ועל תלמידיו; הוא רק מביע את דבריו וסברותיו ומאפשר לשומעי לקחו לקבלם מתוך שכנוע עצמי.

1. "סייג לחכמה – שתיקה", על כן הוא הכרחי לקנין תורה והוא נובע ממינוט שיחה, מאחר שהרגיל במיעוט שיחה, גודר עצמו בשתיקה".
2. פירוש רש"י. במידה שאדם חכם ומלומד יותר, דבריו בהירים ופשוטים יותר, והפך זה במי שאינו חכם, ששואף למליצה ודיבור מלאכותי. אם מתאחדים בתלמיד חכם שני הדברים, גם חכמה וגם דיבור, הרי זה משובח: "יש זהב ורב פנינים וכלי יקר שפתי דעת" (משלי כ טו).
3. אדר"נ א; במ"ר י כב.
4. עירובין נג ע"א.
5. מהר"ל, טשרנא שם, עמ' 75.
6. רש"י, פירוש שני.
7. פירוש "מאיר נתיב".
8. ספר חסידים, הוצ' מרגליות, סימן קלט.

כח. "ואינו מחזיק טובה לעצמו"

(1) אינו מתפאר בלבו שלמד תורה הרבה.

כבר נאמר: "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך, כי לכך נוצרת"¹. אתה מחויב ללמוד, כמו שכתוב: "לא ימוש ספר התורה הזה מפידך והגית בו יומם ולילה"², ומי שפורע חובו אין מחזיקים לו טובה על זה³.

(2) אינו מתגאה בהישגיו בלימוד התורה: "בחכמתי ובתבונתי עשיתי לי את כל החיל הזה"; מכיר הוא ויודע שכל מה שהשיג – הן בחומר והן ברוח – מידו של הקב"ה בא אליו, וכן כתב הרמב"ן לבנו: "במה יתגאה האדם? אם בעושר – יהי מוריש ומעשיר⁴; אם בכבוד – הלא לאלקים הוא, שנאמר: 'והעושר והכבוד מלפניך'⁵; אם בחכמה – 'מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח'⁶, או: 'משיב חכמים אחור ודעתם יסכל'⁷ – נמצא: כי הכל שוה לפני המקום ברוך הוא, כי באפו משפיל גאים וברצונו מגביה שפלים"⁸.

(3) אינו מרוצה מהישגיו בלימוד תורה ומחידושו, אלא שואף להמשיך ולעלות במדרגות התורה והיראה.

"שלחו מתם [מארץ ישראל]: איזה בן העולם הבא? ענונון ושפל ברוך שייף ועייל [שוחה ונכנס – הולך בכפיפת קומה] שייף ונפיק [שוחה ויוצא] וגריס באורייתא תדירא [ועוסק בתורה תמיד] ולא מחזיק טיבותיה לנפשיה ואינו מחזיק טובה לעצמו. יהבו ביה רבנן עינייהו [נתנו בו חכמים עיניהם] ברב עלא בר אבאי"⁹ [כלומר, מצאו בו כל המעלות האלה].

(4) אינו מבקש טובה וגמול עבור הצלחתו בלימוד, כדי שהלימוד לא יעשה אמצעי למטרות קבלת שכר עבורו. "אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס אלא היו כעבדים המשמשין את הרב שלא על מנת לקבל פרס"¹⁰. "כל הנהנה מדברי תורה נוטל חייו מן העולם"¹¹.

1. אבות ב. ח.

2. יהושע א. ח.

3. ראה מדרש שמואל.

4. שמואל א ב. ז.

5. דברי הימים כט יב.

6. איוב יב. כ.

7. ישעיה מד. כה.

8. ע"פ "אמונת שמואל".

9. סנהדרין פח ע"ב. "האדם חכם – בעודנו מבקש החכמה, וכאשר יחשוב שהגיע אל תכליתה הוא סכל" (מבחר א. כא). אמנם בנוגע לנכסים חומריים ההסתפקות במועט היא העושר הגדול ביותר – "איזהו עשיר השמח בחלקו" – אך בנוגע לרכוש רוחני הרי זה מהווה סכנה גדולה שיפסיק בעלייתו, ולא יגיע לקניין התורה בשלמות מרבית.

10. אבות א. ג.

11. אבות ד. ה.

כ.ט. "אהוב"¹

- (1) **מתאהב על הבריות ועל תלמידיו בהליכותיו ובנימוסיו.**
בנחת דיבורו וביושר משאו ומתנו; כל יודעיו יהללוהו: כמה נאים ומתוקנים דרכיו!
ובהיותו אהוב על כולם ירצו ללמוד ממנו.²
- (2) **האהוב על הבריות אהוב גם על ה' וזוכה להצלחה בלימודו.**
"ומצא חן ושכל טוב בעיני אלוקים ואדם"⁴.
"רי חנינא בן דוסא היה אומר: כל שרוח הבריות נוחה הימנו – רוח המקום [הקב"ה] נוחה הימנו, וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו – אין רוח המקום נוחה הימנו"⁵.
- (3) **"אהוב" – כדי ש"תהא מאהב שם שמים על הבריות"**⁷.
"תניא, 'ואהבת את ה' אלקיך'⁸, שיהא שם שמים מתאהב על ידך שיהא אדם קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ודיבורו בנחת עם הבריות, ומקחו ומתנו בשוק נאה, ונושא ונותן באמונה – מה הבריות אומרים עליו? אשרי פלוני שלמד תורה, אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה; אוי להם לבני אדם שלא למדו תורה"⁹.
"מרגלא בפומא [בפיו] של אביי [מאמר זה היה רגיל בפיו]: לעולם יהא אדם ערום ביראה [יערים ויתווכח לשם יראת שמים]. מענה רך משיב חמה, ומדבר שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם, ואפילו עם נכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה, ויהא מקובל על הבריות"⁶.

1. אהוב על הכול, וזאת כיוון שהוא "אהוב את המקום", את הקדוש ברוך הוא, וגם – "אהוב את הבריות", את בני האדם. שלושה דברים אלו תלויין זה בזה כי מי ש"אהוב את המקום", אהוב את בריותיו, ומי שאהוב את המקום, הוא אהוב מהבריות ומהמקום, והכול מחזיקין ומסייעין בו ללמוד. ע"פ מדרש שמואל.
2. "אהוב אל ה' דודאי, אם אינו אהוב בעיני הש"י לא יתן לו מתורתו, וכן צריך שיהיה אהוב מקובל על הבריות, כי גם בזה קרוב הוא אל התורה, שהרי כל מי שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו... אז יושפע מן הש"י עליו מחמתו. גם בשביל שצריך שיהיה תוך הכלל ובוה שהוא אהוב הוא תוך הכללי (מהר"ל).
3. משלי ג ד.
4. אבות ג י.
5. יומא פו ע"א.
6. תאד"ר כח.
7. דברים ו ה.
8. ברכות יז ע"א.
- 9.

ל. "אוהב את המקום"¹

(1) מאהבת המקום הוא בא לידי אהבת תורתו.

והוא לומד אותה לשמה ורזי תורה וחכמה מתגלים לו ונעשים לו לקניין².

(2) לומד התורה מאהבתה.

"תניא 'לאהבה את ה' אלקיך לשמוע בקולו ולדבקה בו'³, שלא יאמר אדם: אקרא שיקראוני חכם, אשנה שיקראוני רבי, אשנן שאהיה זקן ואשב בישיבה, אלא למד מאהבה וסוף הכבוד לבוא"⁴.

(3) לומד התורה מאהבת השם.

"שמא תאמר אני לומד תורה בשביל שאקבל שכר, ת"ל 'לאהבה את ה' אלהיכם'⁵, כל מה שאתם עושים לא תעשו אלא מאהבה"⁶.

"ואם תאמר על תורה שבכתב כפה עליהם את ההר, והלא משעה שאמר להן מקבלין אתם את התורה, ענו כולם ואמרו 'נעשה ונשמע', אלא אמר להן על התורה שבע"פ שיש בה דקדוקי מצוות קלות וחמורות והיא עזה כמוות, לפי שאין אתה לומד אותה אלא מי שאוהב הקב"ה בכל לבו ובכל נפשו ובכל מאודו, שנאמר⁷: 'ואהבת את ה' אלוקיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך'⁸."

1. "ביאור ותנאי לתואר הקודם [א'הוב'] לומר: שאין די שיהא אהוב לבני אדם, שמא בשביל שאינו מוכיחם ונושא פנים בתורה, כמו שאמרו החכמים 'האי צורבא דרבנן דמרחמו ליה בני מתיה, לאו משום דמעלי וכו'', ולכך צריך עוד שיהא אהוב למקום. ודבוק לקודם, כלומר שזה שהוא אהוב [על הבריות] הוא מחמת שהוא אוהב את המקום, לא רק שהוא אהוב למטה אלא שהוא אהוב גם למעלה. על ידי שהוא אוהב את המקום, לפיכך הכל מאמצין את כוחו, ואין מקטרג על תלמודו, נמצא תלמודו מצליח בידוי' ('לחם שמים')."
2. ע"פ מדרש שמואל.
3. דברים ל כ.
4. נדרים סב ע"א.
5. דברים יא יג.
6. ספרי עקב מא.
7. דברים ו ה.
8. תנחומא נח ג. "ברוך אתה ה' למדני חוקיך" (תהלים קיט יב). רק מי שאומר תמיד כמו דוד המלך בכל מצבי חייו ותלאותיו, "ברוך אתה ה' " — מפני שהוא מאמין בו ואוהבו — יכול לקוות שתפילתו של דוד "למדני חוקיך" תתקבל על ידי הקב"ה (ע"פ "מאיר נתיב").

לא. "אוהב את הבריות"¹

(1) אהבת הבריות – מביאה לקניין התורה.

מכיוון שהוא אוהב את הבריות, הוא מקרב אותם לתורה ומלמדם, וזוהי גם כן סיבה גדולה לקניין התורה, שהרי אמרו "ומתלמידי יותר מכולם"², ו"העמידו תלמידים הרבה"³.

"הלל אומר: הוה מתלמידיו של אהרן: אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ומקרבן לתורה"⁴.

(2) שנאת הבריות – מונעת קניין התורה⁵.

"ר' יהושע אומר: 'עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם'⁶ [מקצרין חיו].

"שנאת הבריות כיצד? מלמד שלא יכוון אדם לומר: אהב את החכמים ושנא את התלמידים, אהב את התלמידים ושנא את עמי הארץ, אלא אהב את כולם"⁷.

"ויאהב יצחק את עשוי⁸: וכי לא היה אבינו יצחק יודע במעשיו של עשו שהן כעורין? והכתוב אומר: 'הלא משנאיך ה' אשנאי' (תהלים קלט כא), ומפני מה אהבו? אלא שהיה אוהבו בפניו בלבד כדי לקרבו ולמשכו. שהרי קל וחומר, אם כשהוא אוהבו מעשיו מקולקלין, אילו שנאו וריחקו על אחת כמה וכמה".

"אמרו רבותינו: לעולם תהא ימין מקרבת ושמאל דוחה, לכך נאמר: 'ויאהב יצחק את עשוי'⁹. 'מפני מה אין מצויין תלמידי חכמים לצאת תלמידי חכמים מבניהן? ... רב אשי אומר: משום דקרי לאינשי חמרי [משום שקוראים לבני אדם חמורים]"¹⁰.

1. "אין די שיהא טוב ואהוב ואוהב למקום בלבד, כי אם גם לבריותיו של מקום, שיש לך אדם אוהב את המקום, ולכן שונא את הבריות לפי שאינן עושין רצונו של מקום... ואם הוא שונא את הבריות, גם הבריות שונאות אותו [כמים הפנים לפנים] נמצאו מבטלין אותו מלימוד תורתו ומפסיד יגיעתו" (לילחם שמים).
2. "מה דבלבך על רחמך, מה דבלביה עלך" [מה שבלבך על אוהבך, בלבו עלך] (ספרי דברים).
3. ואם הוא אוהב את הבריות, הם אוהבים אותו ולומדים תורה ממנו ברצון ובחשק רב.
4. שם יב. "הוי אוהב את הבריות ומכבדן" (דרך ארץ זוטא א).
5. מהר"ל: "אוהב את הבריות" – שיהיה תוך כל הבריות וראוי אל התורה, שניתנה אל הכלל, אבל אם אינו אוהב את הבריות, הנה נבדל הוא מן הכלל, ולא ניתנה תורה אל היחיד. "מי שאוהב את ה' אוהב את בריותיו, כי מי שהוא אוהב את האחד, אוהב את כל אשר שייכים לו ומצורפים אליו".
6. אבות ב יא.
7. אדר"נ טז.
8. בראשית כה כח.
9. המדרש הגדול, תולדות כה כח.
10. נדרים פא ע"א.

לב. "אוהב את התוכחות"¹

(1) מקבל דברי מוכיחיו באהבה.

"כל אהבה שאין עמה תוכחה אינה אהבה"², כשמוכיחים אותו אינו בועט במוכיחיו ובתוכחותיהם אלא הוא מקבל אותם באהבה ונשמע להם. נאמר בגמרא: "והמכשלה הזאת תחת ידך"³ – אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל בהם"⁴ [שבא לידי טעות ומעוררים אותו על כך]. "כל תלמיד חכם שמטה אזנו לתוכחת חיים זוכה לישיב בישיבת חכמים"⁵. "כל המקבל תוכחה זוכה לברכה"⁶. "הוי אוהב את המוכיח כדי שתוסיף חכמה ושנא את המכבדך"⁷.

(2) אם מוכיחים לו שטעה בדברי תורה מקבל את האמת באהבה.

"ימודה על האמת"⁸. שנינו: "ימודה על האמת" – זה משה, שנאמר: "ויאמר ה' אלי היטיבו אשר דברו"⁹; כן הקב"ה הודה על האמת, שנאמר: "כן בנות צלפחד דוברותי"¹⁰. "וישמע משה ויטב בעיניו"¹¹, הודה ולא בוש משה לומר: לא שמעתי! אלא אמר: שמעתי ושכחתי. הוציא כרוז בכל המחנה ואמר: אני טעייתי את ההלכה, ואהרן אחי בא ולימד לי"¹².

1. נאמר בלשון רבים "אוהב את התוכחות", כשם שאוהב להוכיח אחרים, כך אוהב שיוכיחו אותו, ולכן דבריו מתקבלים, שמקשט עצמו תחילה ואח"כ מקשט אחרים. אדם, העוסק בתורה כראוי לה, גם שומר את הדין, את מילוי חובת האדם ואת הצדק. ועל כן הוא אוהב את התוכחות, שכן פסגת מטרתו הם עידונו המוסרי ותיקון מידותיו... לפיכך אין הוא מקפיד כשאדם מפנה את תשומת לבו למשגה שעשה, או לסטייה שכשל בה. אדרבה, הוא מכיר לו טובה על כך בלב שלם, כמו שנאמר 'הוכח לחכם ויאהבך' ("יעטרת צבי").
 2. על המוכיח לזכור, שרק המתחסדים אוהבים לגנות תמיד את המידות הרעות ואינם מלמדים את המידות הטובות; עלינו להיזהר מספר על המידות הרעות שבאדם ולהשתדל למעט בדיבור על חולשת האדם ולהרבות בדיבור על המידות הטובות שבאדם ועל הדרכים להשיגן.
 3. בראשית רבה נד ג. לכן בא "דברי" זה אחרי "אהב את הבריות".
 4. ישעיה ג ו.
 5. גיטין מג ע"א.
 6. שו"ט משלי טו.
 7. דברים רבה א ו.
 8. דרך ארץ זוטא ט. ראה אדר"נ כט.
 9. אבות ה ז.
 10. דברים יח יז.
 11. במדבר כז ז.
 12. ויקרא י כ.
- אהבת האמת המביאה את האדם לידי מלחמה נגד דעות אחרים, צריכה גם להביאו לידי כך שיוותר גם על טעויותיו שלו, מבלי להתעקש שיתגבר על חולשותיו. "שכל אחד רואה הטוב שבדעותיו וכשמסתכל בו ביותר נתבטלו הרגשותיו לעיין ברע שבו, שכשממשכין דעותיו לאיזה הרגש, מסתלקים ממנו יתר הרגשותיו; ובדעה של חברו רואה הרע שבו, ולא יוכל להסתכל על ידי זה בטוב שלו. צריך התלמיד להתרגל שלא להעלים עין מספקותיו ולהכיר באידיעותו, כי הכרת אידיעותה הוא התחלת הידיעה. הקלקולים שבעולם באים מאותם שאינם יודעים וסוברים שידעו, ומזדקקים לכל דבר לפי עינם הגסה ומבלבלים ומקלקלים מאוד" (ר' מנשה מאיליה, מתלמידיו של הגר"א, ש"י טשרנא, שם, עמ' 110).
- "תלמידי חכמים, כל אחד מודה לחברו בין על האמת בין על השקר (פסקי תוספות תענית סימן ה, ועיין חת"ס, חלק ששי, תשובה סו).
12. ויק"ר יג.

(3) אוהב להיות בין המוכיחים לאחרים.

שאינו אומר: "שלום עליך, נפשי, ומה לי ולאחרים! שכן מצינו: "כל המוכיח את חברו לשם שמים – זוכה לחלקו של הקב"ה להיות עמו במחיצתו"¹³, שנאמר: "מוכיח אדם אחריי"¹⁴, ולא עוד, אלא שמושכין עליו חוט של חסד, שנאמר: "חן ימצא ממחליק לשון"¹⁵.

"רבי אומר: איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם? – יאהב את התוכחות, שכל זמן שתוכחות בעולם – נחת רוח באה לעולם, טובה וברכה באה לעולם, ורעה מסתלקת מן העולם"¹⁶, שנאמר: "למוכיחים ינעם ועליהם תבוא ברכת טוב"¹⁷, ו"תוכחה מביאה ליד שלום". "התוכחה מביאה לידי אהבה"¹⁸.

"ותוכיח, אין לי אלא הרב לתלמיד, תלמיד לרב מניין? ת"ל 'הוכח תוכיח' מכל מקום"¹⁹. "למד אדם ולימד ושמר ועשה והיתה סיפק בידו למחות ולא מוחה, להחזיק ולא החזיק, הרי זה, בכלל ארור"²⁰.

"אי"ל ר"א לתלמידיו: בני יכולים אתם לעמוד בתוכחות? א"ל: יהי רצון שתודיענו"²¹.

(4) חייב הרב המוכיח להוכיח תלמידו בצורה שאינה מביישת.

יוכיח הרב בלי רגש של איבה: "יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך"²². "לא תשנא את אחיך בלבבך הוכח תוכיח את עמיתך ולא תשא עליו חטא"²³, ונאמר באהרן הכהן: 'בשלום ובמישור הלך אתי ורבים השיב מעון'²⁴ – שהוכיחם בנחת בדברים טובים".

(5) חייב אדם להוכיח לעצמו.

כבר אמרו חז"ל: "מרדות אחת בלבו של אדם יותר ממאה מלקיות"²⁵, שנאמר: יתחת גערה במבין מהכות כסיל מאה"²⁶.

(6) "אוהב את התוכחות", שהקב"ה מייסרו.

אף על פי שכבר נמנה לעיל קבלת היסורים, אבל יש יסורי גוף (שעליהם מדובר לעיל) ויש כל מיני צער שהנפש מצטערת (ובזה מדובר כאן), ולכן שייך בזה אהבה, כמו שנאמר²⁷: "כי את אשר יאהב ה' יוכיח"²⁸.

13. תמיד כח ע"א.

14. משלי כח כג.

15. שם שם.

16. תמיד כח ע"א.

17. משלי כד כה.

18. בראשית רבה נד ג.

19. בי"מ לא ע"א.

20. ויק"ר כה א.

21. תדב"א"ז כב.

22. אבות ד יב.

23. ויקרא יט יז.

24. מלאכי ב ו.

25. ברכות ז ע"א.

26. משלי יז י.

ו"י"אם אין אני לי מי לי? (אבות א יד), כי האדם מכיר מומי עצמו יותר מהאחרים לכן חייב להוכיח

לעצמו, וגם חייב לקבל תוכחת חברו ולאהוב את המוכיחו.

27. משלי ג יב.

28. "דרך אבות".

לג. "אוהב את המישרים"¹

(1) אוהב את העיון הפשוט והנכון של דברי התורה והחכמים.

ואינו מבקש פירושים מחוכמים, עקשים ונלוזים. בדרך זו הוא עצמו הולך בה ומוליך את תלמידיו², שכן חמור עוונו של "המגלה פנים בתורה שלא כהלכה"³. "דברי ישרים יאהב"⁴.

"זכאין אינון דמשתדלי באורייתא. ואי תימא דמלה דכל בר נש דלא ידע עביד דא. תא חזי ההוא דלאו ארחיה ברזין דאורייתא וחדש מלין דלא ידע על בורייהון כדקא יאות, ההיא מלה סלקא ונפיק לגבי ההיא מלה⁵, 'איש תהפוכות לשון שקר'⁶. "בזמן שתלמיד חכם נכנס אצלך לומר לך שנה לי, אם יש בידך לשנות, שנה לו, ואם לאו פטרה מיד"⁷. "יתורת ה' תמימה' אימתי היא תמימה? בשעה שהיא יוצא מפי תמים"⁸.

"ויעש לו זר זהב סביב, מכאן שיהא תי"ח תוכו כברוי"⁹. "כל תלמיד חכם שאין תוכו כברו אינו תלמיד חכם – נקרא נתעב"¹⁰.

(2) אוהב את הדברים הישרים.

וכשרואה שהוא טועה והדין עם חברו, אינו עומד על דעתו ואינו מחפש לנצחו ועל ידי כך הוא זוכה לקניין התורה. שלמה המלך פתח את ספרו משלי במישרים: "...לקחת מוסר השכל צדק ומשפט ומישרים"¹¹. "כיון שנכנסה חכמה באדם, נכנסה עמו ערמימות", לכן הוא צריך לאהוב את המישרים, כדי שיוכל להתגבר על הערמימות¹².

(3) הולך ועושה בדרך הישרה והיא מידת הבינונית.

"ועשית הישר והטוב בעיני ה'"¹³. "כי תעשה הטוב והישר בעיני ה' אלוך"¹⁴, רש"י: "הטוב בעיני שמים, והישר – בעיני אדם". "רבי אומר: איזוהי דרך ישרה שיבור [שיבחר] לו האדם? כל שהיא תפארת לעושה (שנוח לו להולך בדרך זו) ותפארת לו מן האדם"¹⁵. "הדרך הישרה היא מידת בינונית

1. נסמך "אוהב את המישרים" ל"אוהב את התוכחות", כי רבי אומר: "איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם? – יאהב את התוכחות" (תמיד כח ע"א).
2. עייף "מדרש שמואל".
3. אבות ג יא.
4. משלי טז יג.
5. שם טז כח; כו כח.
6. ספר הזוהר, הקדמה ה (להלן: התרגום בלתי"ק).
7. זכאים הם העמלים בתורה. ואפשר תאמר שדברי תורה של אדם שאינו יודע כראוי ג"כ פועל כך, בוא וראה זה שאין דרכו בסודות התורה ומחדש דברים שאינו יודע אותם כראוי, זה דבר המחודש עולה ויוצא לו לדבר ההוא, "איש תהפוכות לשון שקר".
8. אדר"נ ו.
9. שו"ט תהלים יט ח.
10. תנחומא ויקהל ז.
11. יומא כב ע"ב.
12. משלי א ג.
13. ראה גם מדרש שמואל.
14. דברים ו יח.
15. שם יב כח.
16. אבות ב א.

שבכל דעה ודעה [מידות, תכונות נפש] מכל הדעות שיש לו לאדם, והיא הדעה שהיא רחוקה משתי הקצוות ריחוק שוה ואינה קרובה לא לזו ולא לזו. לפיכך ציוו חכמים ראשונים, שיהא אדם שם דעותיו תמיד ומשער אותם ומכוין אותם בדרך האמצעית, כדי שיהא שלם בגופו¹⁶. שלמה החכם אמר: "עיניך לנכח יביטו ועפעפיך יישירו נגדך. פלס מעגל רגלך וכל דרכיך יכנו. אל תט ימין ושמאל, הסר רגלך מרע"¹⁷.

(4) אוהב אנשי היושר ובוחר בדרכיהם הישרים.

אינו מחניף לשום אדם. וכן אוהב לדבר מישרים. כתוב: "הולך צדקות ודובר מישרים"¹⁸, כלומר מדבר בלשון נקייה, ואין יוצא דבר מגונה מפיו. "כל תלמיד חכם המלמד תורה ברבים לישראל לשם שמים ואינו נושא פנים לעשיר ולעני, אלא מקרא הוא מקריא את כולם כאחת, מתוך כך הקב"ה מרחם עליו ונותן בו חכמה ודעה, בינה והשכל"¹⁹.

(5) עושה מלאכת ה' ביושר.

"ה' לא קראו – אלה מלמדי תינוקות, שעושין מלאכתן רמיה"²⁰. ר' יוחנן בא פעם למקום אחד ומצא מורה מתנמנם. שאל לסיבת הדבר ואמרו לו, שהמורה יושב בתענית. אמר לו למורה: "אסור לך! ומה אם מלאכתו של בשר ודם אסור [לו להרעיב את עצמו, מפני שהוא ממעט במלאכתו של בעל הבית], העוסק במלאכתו של הקב"ה לא כל שכן", וכן אסור לו למלמד ליקץ בלילה, או למעט במאכל ובמשתה מפני שלא יוכל לטרוח וללמוד²¹.

לד. "מתרחק מן הכבוד"¹

(1) אם בני אדם רוצים לחלוק לו כבוד בגלל תורתו, הריהו מתרחק מזה. אדם שאינו לומד בשביל הכבוד, אלא מתוך אהבת התורה, זוכה לקניינה. "...שלא יאמר אדם: אקרא שיקראוני חכם, אשנה שיקראוני רבי, ...אלא למד מאתה וסוף הכבוד לבוא"².

16. רמב"ם הלכות דעות פ"א ה"ד.

17. משלי ד כה-כז.

18. ישעיה לג טו.

19. תדבא"ר.

20. סנהדרין קא ע"ב.

21. ירושלמי דמאי פ"ז ה"ג, ראה שם.

הרמב"ם פוסק: "מלמד תינוקות שמניח התינוקות ויוצא או שעושה מלאכה אחרת עמהן או שמתרשל בלמודו, הרי זה בכלל; 'ארור עושה מלאכת ה' רמיה'" (הלכות ת"ת פ"ב).

1. ונסמך ענין "מתרחק מן הכבוד" ל"אוהב מישרים", שאוהב את המישרים אינו מחניף לשום אדם, מפני שמתרחק מן הכבוד, וכל המתרחק מן הכבוד אינו בא לידי חנופה.

2. נדרים סב ע"א.

"אמר ר' אלעזר: מהו שנאמר: 'וענקים לגרורותיך' אם משים אדם עצמו כענק זה [מין תכשיט] שָׁרָף על הצואר [שָׁרָפָה, שאינו מצומצם בדוחק לצואר] ונראה ואינו נראה [שהסנטר והזקן פעמים מכסים אותו; והנמשל: תלמיד חכם, שאינו מטריח על הבריות, ואינו מתגדר ברבים] – תלמודו מתקיים בידו, ואם לאו – אין תלמודו מתקיים בידו. ואמר ר' אלעזר: מהו שנאמר: 'לחיינו כערוגת הבשם'³ – אם משים אדם עצמו כערוגה זו שהכל דשין בה, וכבשם זה שהכל מתבשמין ממנו – תלמודו מתקיים, ואם לאו – אין תלמודו מתקיים"⁴.

"בן עזאי אמר: אם מנבל אדם עצמו על דברי תורה, ואוכל חרובים ותורמוסין [כלומר, מסתפק במועט] ולובש בגדים צואים, ויושב ושומר על פתח של חכמים, כל עובר ושב אומר: שוטה הוא זה – שסוף מעשה סופר, ואתה מוצא כל התורה כולה עמו"⁵.

(2) אהבת הכבוד מונעת את האדם מלימוד תורה כראוי.

לפעמים הוא פוגש מורה קטן ממנו בשנים, אבל גדול בתורה, ומפני הכבוד אינו יכול "להשפיל עצמו" ללמוד תורה ממנו⁶.

"בן זומא אומר⁷: איזהו חכם? הלומד מכל אדם, שנאמר: 'מכל מלמדי השכלתי'⁸; ואפילו כשאינו גדול ממנו בחכמה, והוא הולך ולומד ודוחק ונכנס בכל מקום שהם בני תורה ואינו מתבייש⁹? שכיוון שאינו חס על כבודו ולומד מן הקטנים, ניכרים הדברים שחכמתו היא לשם שמים, ולא להתייחר ולהתפאר בה; אדם כזה ראוי להיקרא "חכם" ויכול להתהלל בחכמתו שהיא מתקיימת בו"¹⁰.

(3) אינו מתגאה מלימוד וידיעת התורה ואינו עושה אותה עטרה להתגדל בה¹¹.

"כה אמר ה': אל יתהלל חכם בחכמתו... כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידע אותי..."¹².

"ר' צדוק אומר: אל תעשם עטרה [של כבוד] להתגדל בהם ולא קרדום [להשתכר בהם מזונות] לחפור בהם¹³, וכך היה הלל אומר: "ודאשתמש בתגא חלף"¹⁴ [מי שמשתמש בכתר תורה חולף ואובד מן העולם].

3. שיר השירים ה יג.

4. עירובין נד ע"א.

5. ר' אליעזר עצמו היה מתרחק מאד מכבוד. הוא הקפיד להגיע בכל יום לישיבה בזמן, כדי שלא יחכו לו תלמידיו, ואילו הוא יבוא אחריהם ויצעד לעיני כול למקומו בראש. התלמידים אהבוהו מאוד, והיו רבים כל כך, שלא היה להם מקום לשבת בישיבה זו.

6. אדר"י יא; ילקוט שמעוני משלי ל.

7. מטבעו של הכבוד, שעם מרוצת הזמן מלפף הוא את רוח האדם כבסוכך – קורים – קורי מקסם שוא – ומלבשתו גיאות הרת-מכשלה. לא ייפלא, אפוא, ששוחר התורה יתרחק מן הכבוד לכל גווניו ולכל גינוניו, כמו שבורח מפני לבת-אש.

8. אבות ד א.

9. תהלים קיט צט.

10. פירוש רש"י.

11. פירוש ר' עובדיה ברטנורא.

12. "כי הרודף אחר הכבוד הכבוד בורח ממנו, והבורח מן הכבוד הכבוד רודפת אחריו, ואין כבוד אלא תורה; שעל-ידי התורה האדם יורש הכבוד הגמור, ולפיכך אם בורח מן הכבוד יורש כבוד התורה, שהיא עיקר הכבוד... ואם אינו בורח מן הכבוד, אינו ראוי לכבוד התורה" (מהר"ל).

13. ישעיהו ט כב.

14. אבות ד ה.

15. שם שם.

"אמר ר' עקיבא: כל [תלמיד חכם] המגביה את עצמו [מתגאה] על דברי תורה למה הוא דומה? לנבלה מושלכת בדרך, כל עובר ושב מניח ידו על חטמו ומתרחק ממנה והולך¹⁵, שנאמר: אם נבלת בהתנשא¹⁶ [כלומר, אם התנשאת והתגאית אתה דומה לנבלה]. "ונלקה בצרעת"¹⁷.

"משרבו מושכי הרוק [מאריכין הרוק, ומדת גאווה היא] רבו היהירים ונתמעטו התלמידים והתורה חוזרת על לומדיה"¹⁸ [מבקשת ואינה מוצאת].
"כל המתייחר, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, אם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו"¹⁹.

"לא יתגאה אדם בדברי תורה ולא יתגרה עליהם, שמא עוקרין אותו מן העולם"²⁰.

(4) מתי מותר לתלמיד חכם להודיע שבחו?

"אמר רבא: מותר לו לאדם להודיע עצמו [את שבחו] במקום שאין יודעים אותו, שנאמר: 'ועבדך ירא ה' מנערי'²¹.

"ואמר רבא: מותר לו לתלמיד חכם לומר: תלמיד חכם אני והקדימו דיני תחילה"²².
אמר רב חייא בר אשי אמר רב: תלמיד חכם צריך שיהא בו אחד משמונה בשמינית [גאווה]²³ [כלומר, מקצת גאווה, שלא יבואו לזלזל בו].

15. אדרי"י א ב.

16. משלי ל לב.

17. פסי"ר יד ט.

18. סוטה מז ע"ב.

19. פסחים סו ע"ב. ראה נדרים סב ע"א; מסי' כלה; אדרי"י א ב.

רמב"ם: "אין לשום תכלית החכמה, לא לקבל כבוד מבני אדם ולא להרויח ממון, ולא יתעסק בתורת השם יתברך להתפרנס בה, ולא תהיה אצלו תכלית לימוד החכמה אלא לדעת אותו בלבד. וכן אין תכלית האמת אלא משידע שהיא אמת והתורה אמת, ותכלית ידיעתה — לעשותה" (פירוש המשנה, סנהדרין פרק י משנה א). ונאמר: "כל היגע בתלמודו בצינעא מחכים" וכתוב: "אל תשב בגבהה של עיר ותשנה" ("לחם שמים").

אמרו חז"ל: "יולא מעבר לים היא" — לא תמצא את התורה במי שמרחיב לבו עליה כים, במי שאוהב מלבושים נאים" (מעם לועז).

20. תדא"ר ח.

21. מלכים א יח יב.

22. נדרים סב ע"א.

23. סוטה ה ע"א.

לה. "ולא מגיס לבו בתלמודו"¹

(1) אינו מתגאה בלימודו אפילו אם יודע הוא, שהוא גדול בתורה. יהיה מחזיק עצמו כקטן שבחכמים, והיה מוסיף ללמוד בהתמדה ובחשק ותזכה לקניין התורה.
נאמר: "אל תהי חכם בעיניך"²; "ואת צנועים חכמה"³. "אין התורה מתקיימת בגסי הרוח"⁴.

(2) אין רוחו גסה ללמד תורה לפני שחזר עליה היטב בינו לבין עצמו.
"אין אדם רשאי לומר דברי תורה לפני הציבור עד שיפשוט אותם ג' וד' פעמים בינו ובין עצמו"⁵.

"אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה"⁶... אמרי רבנן: צריך אדם להיות נוטל משל [פירוש: נוטל משל מהקב"ה] לומר פרקו או אגדתו או מדרשו [בינו לבין עצמו] בשעה שהוא מבקש לאמרם בציבור. לא יאמר הואיל שאני יודע בו יפה שאכנס לדרוש אני אומר. א"ר אחא מן האלוקים אתה למד כשביקש לומר תורה לישראל אמרה ד' פעמים בינו לבין עצמו עד שלא אמרה לישראל, שנאמר 'אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה' ואח"כ 'ויאמר לאדם'. וכן 'ידבר אלוקים את כל הדברים האלה'⁷, ואח"כ 'לאמר לישראל'⁸.

"מתוך שהוא מוציא דברי תורה מלבו [לפיו] מוסיף על לקחה על תורה"⁹. "...למדך התורה שאם תהיה בן תורה לא תהא רוחך גסה לומר דבר לפני הציבור עד שתפשוט אותה בינך ובין עצמך ב' רג' פעמים. מעשה ברבי עקיבא שקראו החזן ברבים לקרות בספר תורה בצבור ולא רצה לעלות, אמר: העבודה, לא נמנעתי לקרות אלא על שלא סדרתי אותה פרשה, ב' רג' פעמים"¹⁰.

"שבעה דברים נאמר בגסי רוח: תורתו משתכחת..."¹¹.

1. "המגיס לבו בתלמודו, וחושב שלמד כבר הרבה, אינו מחשיב שום אדם, מתלוצץ בהם ומקל בכבודם, כעניין רשב"א, כשחזר רבו ממגדל-גדור ולמד תורה הרבה, זחה דעתו עליו ובא לכלל טעות לבייש אדם שלא חטא לו" ("לחם שמים").
2. משלי ג ז.
3. שם יא.
4. תנחומא תבא נ.
5. "כל האומר לא אדע — כבר אמר חצי החכמה", מי שחושב שכבר יודע — לא ילמד לעולם, ואילו מי שחושב שלא למד הרבה — יוסיף ללמוד, ויגיע אל החכמה" (ר' יוסף זבארה, "ספר שעשועים").
6. תנחומא יתרו טו.
7. איוב כח כז.
8. שמות כ א.
9. שמ"ר מ א.
10. שהש"ר א ז.
11. תנחומא יתרו טו.
12. אוצר מדרשים, עמ' 163.

לו. "ואינו שמח בהוראה"¹

(1) אינו שמח להוציא פסק דין כי חושש הוא שמא ייכשל ויטעה בדין. יהא לומד ומתעמק במקורות ההלכה שלפניו, שלא יגלה פנים בתורה שלא כהלכה ויזכה לקניין התורה. אמרו חכמים: "לעולם יראה הדיין עצמו כאילו חרב מונחת לו בין ירכותיו וגיהנום פתוחה מתחתיו"².

ועוד אמרו: "כל מי שיושב בדין שני דברים נזקקין לו, ואלה הם: הסייף מלמעלה וגיהנום מלמטה. אם זכה והוציא את הדין לאמיתו – ניצל משניהם; ואם לאו – נמסר בידיהם"³. לפיכך חכמינו ז"ל כשהלכו לבית הדין היו יראים ומרתתים שמא לא יחתכו את הדין כהלכה והיו מתפללים: "ולואי שתהא ביאה כיצאה"⁴, כלומר שלא יטעו בדין, וישובו לביתם בלי חטא.

(2) מקבל על עצמו להורות הלכה או להיות דיין רק אם הוא מוכרח. כשאין גדול ממנו באותו מקום, והרי הוא יודע: "החושך עצמו מן הדין – פורק ממנו איבה וגזל ושבועת שווא; והגס לבו בהוראה – שוטה, רשע וגס רוח"⁵. חכם בעל מידה זו לומד ההלכות לעומקן וזוכה לקניין התורה.

(3) אינו שמח בהוראה – לפני שמשנתו סדורה בפיו. "רבי יהודה אומר: הוי זהיר בתלמוד, ששגגת תלמוד עולה זדון"⁶. לומד התורה, הוי זהיר לדקדק בכל דבר ולהבין את טעמו ונימוקו, כדי שתדע את העניין ואת מסקנתו ההלכתית על בוריים. "ששגגת תלמוד עולה זדון" – כל חטא שיחטא אדם על ידי שגגה בלימודו, נחשב לו כאילו עשה בזדון, כי אלמלא רשלנותו, לא היה בא לכלל טעות⁷. וכן מבואר: "אם תטעה בהוראה מתוך שלא דקדקת בתלמודך ותבוא להתיר את האסור, הקב"ה מעלה לך כאילו עשית מזיד"⁸. "תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה – חייב מיתה"⁹.

1. "ולא מגיס לבו בתלמודו ואינו שמח בהוראה". מידת ענוותנותו, הנוהגת הסתייגות בהערכת ערך עצמו תציל אותו מגסות הרוח ביחס לתלמודו. במקום שאין הדבר לצורך, ואין הדבר נדרש ממנו – לא יהיה שש' להטיל דעתו לכף ההכרעה, ולהיות הוא, דווקא, מורה ההוראה.
2. יבמות קט ע"ב.
3. מדרש משלי ב ח.
4. סנהדרין ז ע"ב.
5. אבות ד ז.
6. אבות ד יג.
7. פירוש קהתי שם.
8. פירוש ברטנורא.
9. "הזהיר התנא את האדם, שתהא משנתו סדורה בפיו, עד שיהיו דברי תורה מצויים בידו ומזומנים להוראה, שאם לא כן, פעמים שישאלוהו בדבר נחוץ, ויורה בו שלא כהוגן ונמצא מכשיל את הרבים, ואין לו להצטרך בטענת שגגה, ששגגת תלמוד עולה זדון..."; וסוף הכוונה, שאם לא מצא עצמו מזומן לכך אל ימהר להוציא דבר מפיו עד שיחקור ויבדוק יפה יפה. וכן בעת לימודו לא יזוז ממקומו עד שיעלה ביאור משנתו כהוגן, ולא תביאהו עצלותו לשגגת הוראה" (פירוש המאירי אבות שם).